
ІНТЕЛЕКТУАЛИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ Круглий стіл (Київ)

Іван Лисий

«Українські інтелектуали» — чи не оксюморон?

В окресленні тематики як київського, так і донецького круглого столу знаходимо словосполучення «українські інтелектуали» — на мій погляд, імпліцитно проблематичне в обох своїх складових. Ця проблемність, як легко зрозуміти, стосується ідентичності / ідентифікації. Спробую в першому наближенні оприявнити цю проблемність.

Та почну з ідентичності. Якщо б існував частотний словник сучасного тезаурусу гуманітарного знання, то цей концепт (а я вже мав нагоду продемонструвати, що в інструментарії сучасної гуманітаристики це не поняття, а саме концепт) у ньому опинився б серед рекордсменів. І це не вияв певної гуманітарної моди, а оприявнення особливого місця тут проблеми ідентичності, зумовленого (даруйте вимушену тавтологію!) кризою ідентичності у нинішньому, за З. Бауманом, «м'якому» світі, світі смислової невизначеності. У тому «пучку» значень, що їх гуманітарії нині пов'язують із цим так часто вживаним словом, найчастіше актуалізують *неперервність, тяглість, цілість Я* — індивідуального і колективного. Тим самим намагаються долати надмірну плінність сучасного світу, шукати твердіший ґрунт під ногами.

Ідеться насамперед про національну ідентичність. Е. Сміт доводить, що вона є сьогодні головною формою колективної ідентифікації. Певним

© І. ЛИСИЙ,
Є. ГОЛОВАХА,
А. ЄРМОЛЕНКО,
І. СІКОРА,
Т. ГАРДАШУК,
Л. ШАШКОВА,
М. ГАМКАЛО,
2014

чином і з огляду на свою багатовимірність: вона привласнює елементи інших колективних ідентичностей. Але чи є вона водночас універсальною? Зокрема, чи підлягають національній ідентифікації інтелектуали? Адже репрезентанти цієї групи найчастіше претендують на статус громадян світу. Звісно, можна нині бачити у таких претензіях те, що З. Бауман назвав пост-модерним страхом прив'язаності у «м'якому» світі (щоправда, претензії ці постали давніше). Але не тільки... Коли пристати до думки Ж. Бенда про інтелектуалів як захисників «вічних цінностей» (з наголосом на їхньому загальнолюдському характері), то в такому разі інтелектуал не повинен і не здатен ідентифікувати себе в національній площині (а йдеться тут про самоідентифікацію). Якраз за такої інтерпретації поняття «інтелектуал» вираз «український інтелектуал» може здатися оксюмороном. Та, очевидно, зазначене трактування не належить вважати єдино можливим...

Але не менш проблемною, ніж національна ідентичність, є також ідентифікація себе людьми розумової праці як інтелектуалів або як інтелігентів. У слові *ідентичність* виражено сьогодні як належність до когось, так і буття кимось. А ідентифікація — це й ототожнення себе з кимось у чомусь, і відрізнення себе у чомусь від когось. Як можна висувати з тематизації цієї розмови і з тих смислових наголосів, що прозвучали на донецькому її етапі (хоча там окремі учасники й мимохідь синонімізували *інтелектуала* з *інтелігентом*), інтелектуали, яких А. Лой дефініював як «потенційно відкрити уявну спільноту, для якої керуватись розумом й повсякчас застосовувати його — це життєва альфа й омега», відрізняють себе не тільки від людей фізичної праці (це перше, приблизне й поверхове розрізнення), а й від інтелігенції. Нерідко це розрізнення трансформоване у протиставлення себе інтелігенції. Нехай сьогодні й не «прошарковий» і не «гнилий», та все ж інакшій — із залишковим негативним семантичним відтінком, до того ж, як кваліфікує її А. Лой, «зникаючий», тобто позбавлений історичної перспективи.

Таке протиставлення себе інтелігенції, «прописаний» за радянським світом, демонструвала пострадянська російська інтелектуальна еліта, спочатку репрезентуючи себе носіями експертного знання, а згодом, особливо в останні роки, відносячи себе до «креативного класу». І за наших умов таке протиставлення не зовсім безпідставне. Адже тубільна інтелігенція справді за останні десятиріччя, як слушно констатував Я. Пасько, здавала свої суспільні позиції, щоправда, й до того дуже і дуже слабкі, нарощувала свою громадянську інертність і до останнього часу була позбавлена можливості хоча б якось впливати на ситуацію в країні, не демонструвала здатності чинити спротив наявній дійсності. Такою ми її знали донедавна. Ще 21 листопада 2013 року в журналі «Країна» І. Лосєв стверджував, що українці — нація без інтелігенції, щоправда, з уточненням — публічної («розкрученої»). На питання, чи є в Україні інтелектуали, він відповідав ствердно, але зауважив, що вони громадянсько геть байдужі. Проте вже у грудні 2013 року соціологи фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» та КМІСу

з'ясували, що серед учасників київського Майдану 64% людей з вищою освітою та 12% студентів; і тих, і тих можна з певними застереженнями вважати репрезентантами інтелігенції. Саме на майданах вона нині відшукує ту можливість діяти, якої була позбавлена тривалими десятиріччями, чинить спротив неприйнятним реаліям буття і бере активну участь у націєтворенні. Тож чи справді остаточно відсутня у неї історична перспектива?

Щоби шукати відповідь на це питання, абстрагуймося від буденної оцінної практики, запитаймо про присутній сенс розрізнення *інтелігентна* і *інтелектуала*. Річ, очевидно, не в термінологічних преференціях і не в тому, що ті самі культурні актори по-різному іменуються в руслі різних (західна і східна) культурних традицій. Радше річ у тому, що в різних соціокультурних системах групи близької, спорідненої, та все ж різної природи посідали різні «соціальні місця» і набували різної суспільної питомої ваги. Об'єднує їх «занятість» у царині культури. Та в діяльності одних переважають рутинні моменти, тоді як в активності інших превалюють моменти креативні. Одні — інтелігенти — (і особливо в індустріальному соціумі) виконували культуртрегерську роль, вирізняючись розвинутою самосвідомістю і сприяючи самоусвідомленню активного сегменту суспільства, намагаючись утримати досягнутий ним рівень культурного розвитку та діючи морально відповідально в наявному культурному просторі, тобто дбаючи про соціокультурне відтворення своєї спільноти. Інші — інтелектуали (котрі наростили свою питому вагу в постіндустріальному, динамічнішому соціумі) розширювали та оновлювали успадкований культурний простір, зосереджуючи зусилля на розгортанні критичного дискурсу і творенні нових смислів, ціннісних орієнтирів.

Близьким до пропонованого критерієм розрізнення користувався А. Грамші, щоправда, диференціюючи саме інтелігентське середовище на «органічну інтелігенцію» та «класичну» (творчу). Саме ця друга, наділена в цьому тексті статусом інтелектуалів, іменувалася людьми вільних професій, орієнтувалася на високу культуру, позиціонувала себе як експертів, творила критичний дискурс і завжди вирізнялася із широкого середнього класу, тоді як інтелігенція дедалі більше зливається з ним чи розчиняється в ньому.

Від позиціонування, самоідентифікації розумових працівників як інтелігентів або як інтелектуалів значною мірою залежить характер суспільної відповідальності, яку кожна з цих груп готова взяти на себе. Наприклад, учасник донецького круглого столу В. Білецький, відносячи себе сьогодні до інтелектуалів, усвідомлює відповідальність цієї групи за стратегію розвитку нації та держави, а не просто за інтерпретування дійсності. На жаль, стверджує нині соціолог Є. Головаха в унісон з І. Лосевим, більшість інтелектуалів в Україні ухиляється від громадянської відповідальності. А харківський дописувач «Дня» В. Кривченко недавно (7.02.2014) констатував «інтелектуальне дезертирство української науково-гуманітарної еліти». Щоправда, сьогодні можна побачити професорів вишів, наукових працівників, митців на барикадах, тобто радше у продиктованому критичним мо-

ментом варіанті ролі публічної особи, не чужій частині з них і раніше, але не в ролі властиво інтелектуала. Коли ж відповідна суспільна група не посідає притаманного їй «соціального місця», то кваліфікувати її як інтелектуалів можна хіба що суто номінально.

На завершення кілька побіжних міркувань щодо національної ідентифікації цих груп. Вже зазначалася її нинішня пріоритетність серед форм колективної ідентичності. Оскільки полем діяльності інтелігенції є сьогодні культура, яка визначилася, то щодо здатності її (інтелігенції) до національної самоідентифікації сумнівів бути не може. Які ж можливі критерії такої ідентифікації?

(а) Генетичний, за походженням (*gente*), що здається набути від природи або долі. Але це не буквально «молоко матері», як часто висловлюються, а впливи первинного родинного оточення, його духовної атмосфери, потрапляння індивіда з перших його кроків у простір національної культури, тобто не суто природні чинники, як могло б видаватися з першого погляду.

(б) Територіально-державний, за місцем народження і — що важливіше — проживання. Цим просторовим критерієм нехтувати не варто, але будь-яке звертання до відповідної емпірії засвідчує його відносність.

(в) Мовний, точніше — мовно-мисленевий: адже, як відомо, спосіб артикуляції думки корелює зі способом переживання і тлумачення світу, а ці останні формуються в людини на ґрунті певної ментальності, у певній культурній атмосфері.

(г) Причетність — за власним вибором — до певної культури, культурної традиції, а отже, участь у національному самовизначенні спільноти і презентування її інтересів, відтворення і захист національної культури.

Відрізняються ці критерії не тільки змістово, а й за ступенем своєї сутності.

Євген Головаха

Інтелігенція і вільні інтелектуали

Хто такі «інтелігенція», «інтелектуали», яке їхнє місце в суспільстві? Щодо цих питань, як на мене, дуже цікаво окреслені теми дискусії у програмі нашого круглого столу. Але насамперед треба розглянути суттєве для подальшої розмови питання про визначення цих груп як складових структури сучасного суспільства. Кілька слів про феномен інтелігенції. Інтелігенція у західній соціально-філософській традиції не є дуже популярною категорією. Скажімо, у Сполучених Штатах є тільки інтелектуали, інтелігенція для них — явище незрозуміле. Тільки в Росії набула вона сакрального значення. До речі, самі росіяни спочатку ставились до цього терміна досить скептично. Наприклад, Ключевський вважав, що слово «інтелігенція» потрапило до фахівців із соціальних наук з газетного лексикону, який складається зі слів коротких і неточних, які слід розглядати

навіть не як слова, а радше як умовні знаки. Спочатку росіяни використовували цей «умовний знак» для визначення людей розумової праці, які політично виступали проти режиму у 30–40 роки XIX сторіччя. Вже потім слово стало дійсно набувати сакрального значення.

Є і просте соціально-структурне тлумачення: «інтелігенція — це верства людей з вищою освітою», як це визначалося в Радянському Союзі. До речі, на Майдані такі становлять 60%. Можна сказати, переважно інтелігенція. І «Беркут» — теж інтелігенція. Усі наші керівники також з вищою освітою. І Янукович, Азаров, і всі інші — теж інтелігенція. Тому як соціологічну категорію інтелігенцію я взагалі не розглядаю.

Інша річ — інтелектуали. Тут теж виникає багато питань: скільки їх, хто вони? Тільки ті, хто має вищу освіту? Так я вам скажу, що серед таких людей більшість до соціальної складової інтелекту мають дуже дивний стосунок. Інтелектуали — це люди, які займаються розумовою працею, але при тому вони вільні від певних соціальних обмежень у висловленні своїх поглядів. І тут є певний сенс. Колись відомий соціолог Карл Мангайм казав, що відстоювати цінності, норми у суспільстві — це місія вільних інтелектуалів. Що означає «вільних»?

У нас дуже багато університетських викладачів — велика інтелектуальна сила, здавалося б. Вони навчають, вони інтелектуали за визначенням — кандидати, доктори, академіки. Але це люди, які бояться репресій і тому переважно мовчать. Вони не вільні, вони — підпорядковані Міністерству, яке робить з ними, що заманеться. Починаючи з ректорів і закінчуючи простими викладачами. Тобто вони не є вільними інтелектуалами. Я би так визначив категорію вільних інтелектуалів (до речі, вона дуже невелика): це — люди розумової праці у галузях науки, освіти та культури, які відчують себе незалежними від тиску держави. А це дуже важко — бути такими у нашій країні. Отже, це дуже невеликий шар людей. Його не треба визначати кількісно — я думаю, їх не так багато, але на них дуже велика відповідальність. От скільки ректорів виступили проти режиму? Лишень кілька на всю Україну. Ото і є вільні інтелектуали — лічені відсотки, а може й десятки відсотка людей, на яких покладається дуже велика відповідальність. І в чому вона головна? Я би хотів це наголосити. Тут один шановний пан сказав кілька слів — і побіг. А сказав він страшні речі. Він сказав те, що є антиінтелектуальним: «Є чорне — і є біле, а нічого іншого нема». Так могла би сказати людина з неповною середньою освітою на Майдані: «...або ми їх знищимо, або вони — нас».

Але що таке інтелектуал? Він усвідомлює, перш за все, усю складність суспільства. Він має розуміти, що перемога однієї частини суспільства над іншою — це передумова громадянської війни. Ми можемо сказати: «Адже він перший почав. А ми — другі!» Я був серед студентів, коли вони пікетували Міністерство освіти. Я підтримував їхні вимоги. Але коли прибігли «свободівці» і стали кричати «Слава нації!» і вимагати у відповідь від цих

нешасних дітей «Смерть ворогам!», я пішов звідти. Бо я розумію, що суспільство у нас складне. У нас воно поділене навпіл. Зараз є певна реальна проблема. І інтелектуали повинні завжди підтримувати тих, хто ослаблений у суспільстві, на кого справляють тиск, хоч би про кого тут ішлося: чи то про меншини, чи то про людей, яких гноблять. Якщо ми будемо казати, що є тільки щось світле і щось темне, ми отримаємо дві частини країни, які розійдуться в різні боки. Інтелектуал відповідальний за все, що робиться в його країні. Ми маємо зберегти ситуацію, щоб не було крові, щоб не було розколу в країні.

Мені телефонують журналісти: «А що далі? А як далі? Що робити?» Я кажу: «От вам приклад: десятого грудня зібралося Правління Соціологічної асоціації України. Люди приїхали з усіх регіонів — з Криму, з Луганська, з Дніпропетровська, з Донецька. Зі Львова одна тільки в нас була людина. Приїхала переважно Східна і Південна Україна. Хоча, я знаю, що їм було значно важче засуджувати владу, ніж нам тут, у Києві, волати про біле і чорне. Але ми одностайно ухвалили резолюцію з вимогою до президента покарати винних у побитті учасників мирної акції на Майдані Незалежності і попередити, що у разі ігнорування громадської думки буде суттєво зростати напруження у суспільстві. І це було саме консенсусне рішення соціологів усіх регіонів».

Є три типи культури спілкування. Є конфронтаційна, є компромісна і є консенсусна — найвища. У сучасній Європі інтелектуали мають, на мою думку, закликати до консенсусної культури спілкування — до пошуку рішень, які б не утискали інтереси усіх соціальних груп, між якими виникає напруженість. Якщо навіть вільні інтелектуали, які можуть говорити те, що вони думають, не будуть шукати шляхів поєднання людей, пошуку консенсусу, то тоді вони залишаться або байдужими спостерігачами, або суто політичними бійцями. А таких і без них дуже багато.

І останнє. Є питання для інтелектуала: де йому бути, коли складається така історична ситуація? Є кілька варіантів. Перший — це йти на барикади. Другий — це бути на телеекранах і на шпальтах засобів масової інформації. Третій — це сидіти у своєму власному кабінеті. Я особисто поділяю позицію президента Міжнародної соціологічної асоціації Майкла Бурового. Він закликає усіх бути публічними соціологами. Я вважаю, що треба закликати усіх вільних інтелектуалів бути публічними. Тобто якщо ти вивчаєш щось у суспільстві, або відчуваєш себе глашатаєм його культури, — відповідай за це суспільство. Я вважаю, що місце вільних інтелектуалів, яких небагато, саме в публічній сфері. Вони мають займатися не тільки власними проблемами, а й розв'язувати проблеми у суспільстві, розуміючи перш за все усю його складність, усю неоднозначність. Знаєте чому розвалився СРСР? Ним керували технократи. Ви ж знаєте, кого там брали до влади — переважно всі вони були інженерами. Вони розуміли суспільство як механізм. Вони думали: «там натиснеш, тут натиснеш — і всі механізми працюватимуть».

А вільні інтелектуали, які мають відповідати за суспільство сьогодні, як на мене, покликані своєю публічною діяльністю запобігати спрощенню людських уявлень про соціальний світ. Спрощення — це шлях до стереотипів, забобонів, нетерпимості. Це шлях у минуле, де й самим сьогоднішнім інтелектуалам місця не буде.

Анатолій Єрмоленко

**Інтелектуали і громадський дискурс
як моральна категорія**

Насамперед хочу зробити зауваження щодо організації нашого зібрання, тому що ми постійно перестрибуємо з теми на тему. Давайте вирішимо, як ми працюватимемо: спершу проводимо круглий стіл, а потім ухвалимо звернення¹ чи навпаки. Саме стосовно цієї суперечки я й хотів зауважити. По-перше, щодо суперечки з приводу того, чи можемо ми ухвалити таку заяву і якою мірою репрезентативним є наше зібрання. Звісно, будь-яка людина, будь-який громадянин, навіть сам, будь-якої миті може звернутися до будь-кого, зокрема й до громадськості, і висловити свої політичні погляди, заявити свою політичну позицію. Отже, я не бачу особливої суперечності щодо ухвалення того документу, який ми маємо перед собою. Чому так само і група людей, у цьому разі ми, вважаючи себе інтелектуалами, не може ухвалити таке рішення? Єдине, що викликає певний сумнів: нас тут не так багато. Адже йдеться про звернення науковців України. У зв'язку з цим виникає питання, чи не висуваємо ми завеликі домагання, виступаючи від імені науковців України зі Зверненням до народу і влади України, адже нас ніхто на це не уповноважував. Проте всі ми певною мірою належимо до всеукраїнської громадської організації, що об'єднує фахових філософів України, — Українського філософського фонду. Тому ми могли б ухвалити таке рішення принаймні від імені цієї організації і закликати науковців України його підтримати. Це суто формальні речі, а щодо політичної позиції, то повторюю, будь-який громадянин України може мати таку позицію, має право висловлювати й обстоювати її разом з іншими громадянами, не будучи членом якоїсь політичної партії. А що стосується вимог заяви, я гадаю, що це слушні вимоги, які ми, і як громадяни, і просто як люди, маємо ухвалити.

Понад це, тут є посилання на Конституцію України, зокрема на 5 статтю. Я певною мірою знайомий із конституційним процесом в нашій країні,

---

¹ Під час проведення круглого столу обговорювалася, зокрема, можливість спільного звернення українських інтелектуалів до чинної на той час влади у зв'язку з необхідністю дотримуватися демократичних принципів її взаємодії з громадянським суспільством загалом, і передусім задля недопущення брутального й цинічного порушення владою прав людини в Україні, яке засвідчили події на Майдані незалежності 30 листопада та 11 грудня 2013 року.

оскільки був членом Конституційної асамблеї і брав участь у її роботі. Проте хочу тут заявити, що звернувся 11 грудня 2013 року до голови цієї асамблеї Л. Кравчука із заявою про вихід зі складу асамблеї на знак протесту проти політики, яка проводиться владою. Заявляючи про таку позицію, водночас хочу зауважити, що в принципі, ті науковці, з якими я працював в асамблеї, є професіоналами, і багато чого справді було зроблено. Однак вважаю, що за теперішніх умов, за умов того, що коїться у країні, коли влада не здатна «почути кожного», не здатна до діалогу і вести будь-який конституційний процес, спрямований на модернізацію країни, робота в такій інституції є неможливою.

Далі в цьому контексті можна повернутися тепер і до теми нашого круглого столу, зокрема до одного прикладу ролі інтелектуалів щодо конституційного процесу в Україні. Перефразуючи відомий вислів, можна сказати, що «конституція надто важлива справа, щоб її можна було довірити тільки юристам». Проте, якщо без жартів, то слід зауважити, що тут якраз і мали б бути об'єднані зусилля інтелектуалів країни, зокрема й соціальних філософів. Наведу такий приклад: при обговоренні проекту конституції, я неодноразово чув про те, що варто вилучити із Преамбули положення про те, що «Україна є... соціальною державою», оскільки, мовляв, за даними соціологів, фактично це не відповідає дійсності. Я категорично виступав проти, наводячи приклад Німеччини, яка 1949 року ухвалила свою Конституцію, в якій саме й була записана така норма, хоча де-факто одразу після війни Німеччина ще не могла бути такою. І тут якраз і може стати у пригоді філософія, соціальна філософія, виступаючи з позиції того, що правові, а також моральні норми мають не тільки дескриптивний, а й насамперед прескриптивний характер. Адже «норми не описують, а приписують». Звісно, це окреме питання, а щодо подальшого обговорення інших аспектів ролі інтелектуалів, зокрема філософів, як важливого складника громадянського суспільства, то я й хотів про це поговорити.

Відверто кажучи, я радий з того, що бачу таке інтелектуальне «братання», між філософами Донецька і Києва, і це справді може бути гарним прикладом для всієї інтелектуальної України. Я багато чув від Анатолія Миколайовича Лоя про круглий стіл, який відбувся у Донецьку і, зрештою, на його прохання дав згоду взяти участь у нашому сьогоднішньому засіданні. Тому кілька слів хотів би сказати щодо тієї теми, яка тут обговорюється. По-перше, зауважу, що тема про роль інтелігенції та інтелектуалів була відома й обговорювалася на наших теренах ще за радянських часів. Як відомо, поштовхом для такого обговорення певною мірою стала книжка Сноу «Дві культури», що стало приводом для протиставлення радянської «духовної» інтелігенції західним «бездуховним» інтелектуалам. На жаль, у російських соціальних і політичних технологіях ця пропагандистська ідеологема залишається й досі. Та згадаймо про ще один зміст поняття інтелігенції. У Ніколая Кузанського «*inteligencia*» — це найвища після почуття, розсуду,

розуму здатність людини, яка, зрештою, містить у собі й моральний вимір. Я не згоден із Андрієм Богачовим, який сказав, що у Канта мораль і право тотожні. Вони не тотожні, хоча й виростають з одного кореня, з автономії суб'єкта, що узасадничує концепт прав людини, яке є основою і моралі, і права. Тут не треба поплутувати також мораль і звичаєвість, тому що німецьке «Sittlichkeit» і російське «нравственность» можуть бути якими завгодною, і не обов'язково, що це, зрештою, щось добре. «Sitten», «нрави», «звичаї» бувають різні, деякі з них просто жадливі. Це треба мати на увазі, коли йдеться про моральність інтелектуалів. Але я хотів би сказати ще ось таке: незалежно від того, як ми зараз визначатимемо відмінність цих понять, мені здається, що інтелектуали свою моральну позицію можуть визначати саме в публічному дискурсі.

Можна навести приклади деяких інтелектуальних проектів ХХ століття, згадаймо переосмислення жовтневого перевороту «вехівцями», величезну роботу, яку здійснили німецькі інтелектуали після Другої світової війни, переосмислюючи ті жахи, які сталися під час націонал-соціалістичного панування. Причому таке переосмислення відбулося мало не в усіх сферах німецької культури — в літературі, філософії, соціології. У творах Т. Мана («Доктор Фаустус»), Л. Франка («Німецька новела»), З. Ленца («Урок німецької») та ін. осмислювалася роль німецької культури у становленні націонал-соціалізму. В соціальній філософії цей процес започаткував Альфред Вебер своєю книжкою «Розрив з історією», поставивши запитання; що являв собою націонал-соціалізм — розрив із німецькою історією чи логічне її продовження. Потім ще довго не вщухали суперечки, зокрема між Дарендорфом і Шельські, Шельські і Кьонігом про роль саме німецької соціології у становленні націонал-соціалізму. У філософії сумнозвісні запитання на кшталт «Як можлива філософія після Освенціму?» Т. Адорно чи «Як можливе поняття Бога після Освенціму» Г. Йонса порушили проблему про роль і подальший розвиток філософії в повоєнний період.

Я веду до того, що, по-перше, ми, філософи і соціологи, мабуть, багато чого ще не зробили з переосмисленням нашого минулого, тобто, м'яко кажучи, далеко не повно відповіли на запитання «Як можлива філософія після ГУЛагу?». Адже те, що ми сьогодні переживаємо в нашій країні, великою мірою є наслідком того минулого, що тягне свій родовід ще принаймні з радянських часів. Це одна проблема. По-друге, треба зауважити, що інтелектуали Заходу в повоєнний період великою мірою сприяли інституціалізації громадського дискурсу в суспільстві. Можна згадати роль Франкфуртської школи в тих подіях, які відбувалися в 1960-х — на початку 1970-х років. Я згоден з Євгеном Івановичем Головахою, який окреслив три позиції активності інтелектуалів: кабінетний науковець, участь у Майдані і, нарешті, виступи в засобах масової інформації. Щоправда, можна встигати бути і там, і там, хоча це надто складно. Проте я б не перебільшував вагомості жодної з цих позицій, адже кожна позиція має важливе значення. Скажімо,

навряд чи варто недооцінювати нашу «кабінетну» роботу. Адже навіть лексично академічні дослідження впливають на громадську думку, наприклад, терміни й поняття, такі як консенсус, аргументація, дискурс, ще років двадцять тому вживали лише в академічних колах, зараз ми їх чуємо із засобів масової інформації. Тобто концепції, теорії, поняття поступово входять у публічну сферу, у сферу нашого життя загалом. Проте найголовнішою думкою є те, що ми — філософи, соціологи, інтелектуали загалом — маємо бути публічними, дедалі більше брати участь у громадських обговореннях нагальних проблем нашого суспільства. Проте філософи мають специфічне завдання. Адже публічна сфера, — і це ми постійно спостерігаємо на так званих публічних ток-шоу, — часто-густо зводиться до балаканини, яка нічим не закінчується, коли постійно виступають одні й ті самі люди, які всім давно набридли. Соціологи чи філософи можуть загубитися в цьому багатоголоссі, хоча, звісно, вони як громадяни мають цілковите право брати участь у таких заходах, висловлюючи свої думки. Причому філософам не слід посідати якусь монополію на істину в останній інстанції, повчаючи всіх інших. Адже вони такі самі рівноправні учасники громадського дискурсу, де через досягнення консенсусу з усіма іншими і має народжуватися істина.

Хоча треба зазначити, що, на жаль, ми ще мало зустрічаємо філософів, які брали б участь у цих заходах саме як філософи. Утім, що вони можуть зробити саме як філософи, що вони можуть додати до всіх цих обговорень? Тут я пристаю до концепції Ю. Габермаса про «філософію як хранительку раціональності, хранительку розуму», філософію, в якій розум постає як публічний розум, як розум аргументативного дискурсу. Філософи і мають виконувати цю роботу, вони мають стежити за процесом аргументації, виявляючи перформативні суперечності, підміну комунікативної раціональності стратегічною раціональністю. Простіше кажучи, філософи мають показувати, де в аргументації, так би мовити, не сходяться кінці з кінцями. На жаль, саме таких аргументованих дискурсів нам і бракує. Тепер знову ж таки про роль інтелектуалів загалом, про філософів зокрема, про те, який вони можуть здійснювати вплив на громадськість? Тут можна знову пригадати такі важливі німецькі проекти під орудою К.-О. Апеля і Д. Бюлера, з якими я постійно підтримую зв'язки, зокрема проект 1980-х років «Funkkolleg Praktische Philosophie/Ethik», який був важливим складником тенденції «реабілітації практичної філософії», що означало парадигмальний поворот до філософії та етики дискурсу. Сам згаданий мною проект «Funkkolleg» був серією радіопередач, у яких виступали не тільки філософи, а й соціологи, економісти, представники бізнесу, звертаючись до тих нагальних питань і проблем, які зачіпають кожен пересічну людину. Згодом були передачі на радіо Кьольна, Бі-Бі-Сі тощо, а також серії телепередач у багатьох країнах. На жаль, у нас таких проектів, за деяким винятком, майже немає, їх нікому фінансувати. Мабуть, бізнес не надто чутливий до цього, так само як і до освіти, технічних інновацій загалом: простіше і дешевше

щось купити за кордоном, а не розробляти і втілювати свої проекти. Хоча я сподіваюсь, що у нас це все попереду. Такий публічний дискурс містить у собі великий моральний потенціал. Я не маю на увазі безпосередню апеляцію до моралі, чи активну агітацію за неї, адже в такому моралізаторстві можливі всілякі симуляції. Я маю на увазі те, що публічний дискурс, в якому дотримуються процедур аргументації, в якому «немає жодного примусу, крім примусу вагомішого аргументу», і є вже моральною категорією. Проте для цього у нас ще має сформуватися консенсуальна культура, і ми маємо зробити все від нас залежне, аби інституціалізувати громадянське суспільство, щоб громадський дискурс справді перетворився на суспільну метаінституцію. І я певен, що ті події, які відбуваються останнім часом, дух Майдану і є важливим каталізатором розвитку за цим напрямом.

Іван Сікора

**Завдання інтелектуальної спільноти —
формування дискурсу для розвитку України**

Я представляю аналітичний центр — Фундацію «Відкрите суспільство», яка має щастя не бути залежною від державного фінансування, адже є вільний ринок. Ми аналізуємо політику, ідентифікуємо проблеми і пропонуємо їх розв'язання. Наш фокус — аналіз антикорупційної та бюджетної політики, моніторинг використання публічних фінансів та адвокування змін у цих сферах. Як показує практика, що влада, що опозиція, на жаль, переважно нічим не відрізняються з точки зору цінностей.

Які є очікування? Як казав пан Богачов, бажано щоб між мораллю і правом була рівність. В Україні ми маємо не верховенство права, а «телефонне» право. Мораль і право у нас часто перебувають у конфлікті, а порушення норм права часто виправдовується суспільством під моральним кутом зору.

Ми аналізуємо публічні фінанси (бюджетну політику) і бачимо, яким чином неефективно витрачаються кошти, попри гарно написані програми та плани. З одного боку, є формальні вимоги, а з іншого — оцінювання роботи політиків та чиновників здійснюється за зовсім іншими неформальними критеріями, аніж задекларовано. Здатності «вичавити» ренту з економічного процесу чи політичного рішення є більш важливим, аніж виконання передвиборчих обіцянок та зміни політики в певній сфері. І цей дуалізм домінує. На жаль, зазвичай це стосується не лише влади, а й опозиції.

Я бачу, що завдання людей, які можуть створювати певний інтелектуальний дискурс, — це, власне, формування цього усвідомлення ситуації та вироблення бачення відповідей на поставлені перед нами виклики. Вважаю, що зміни в суспільстві можливі, коли будуть домінувати ліберальні цінності та принципи в рамках політичного процесу.

Ми говоримо про те, що потрібна модернізація. Модернізація для України, на мою думку, органічно пов'язана із забезпеченням домінування ліберальних цінностей та принципів в організації суспільного життя. Зараз

ми маємо фактичну підміну понять. Ми бачили, як влада, формально говорячи про європейські цінності, на практиці живе за принципами дикого капіталізму із домішками неофеодалізму, що полягає у домінуванні пошуку в економіці ренти з боку політиків незалежно від їхньої партійної належності. На жаль, ліберальні цінності та принципи з боку сучасної української еліти завжди розумілися переважно механістично, формально та демонстраційно.

Нам важливо домогтися ситуації, коли б від того, хто очолюватиме країну, залежало не так багато. Ціна помилки, як показують останні події, є надто високою. Інституції та процедури мають змушувати політиків працювати в рамках цінностей та принципів, визначених ліберальним порядком денним. Відповідно, роль особистості, яка у нас в історії дуже гіпертрофована, на мій погляд, повинна зменшуватися поряд із зростанням ролі процедур. Нам потрібна еліта, яка б прагнула до влади не заради влади та бажання перерозподілити ресурси, а для того, щоб впливати на задоволення культурних, соціальних, економічних потреб, створювати можливості для розвитку та відповідним чином впливати на перерозподіл ресурсів.

Я думаю, що в цьому контексті роль інтелектуалів є дуже важливою. Повернуся до документу, який був представлений нам Вахтангом Кебуладзе². Я його підтримую. Від нашого аналітичного центру ми ухвалили подібний документ, більш радикальний за той, що нам пропонували ухвалити сьогодні. Понад те, ми першими публічно задекларували свою позицію під час саміту у Вільнюсі. Зокрема, ми разом із Фондом «Відкрита політика» провели флеш-моб «Не вбивай нашу мрію!» під час виступу Першого віце-прем'єра України Сергія Арбузова у Вільнюсі <http://osf.org.ua/events/view/61>, а також одними з перших оприлюднили свою позицію щодо незаконного розгону мирного зібрання на Майдані Незалежності у Києві в ніч на 30 листопада 2013 року <http://osf.org.ua/events/view/63>.

Вважаю, що наше завдання як інтелектуальної спільноти — формування певного дискурсу з погляду розвитку України за умов глобальних викликів та загроз. І над цим нам треба працювати більш системно.

Тетяна Гардашук

До консенсусної культури ухвалення рішень

Не можна говорити, що у нас немає визнаних суспільних авторитетів. Сьогодні суспільство дослухається до слів Патріарха Філарета, Блаженнішого Любомира Гузара, отця Бориса Гудзяка.

Якщо ж говорити про побудову проектів для майбутньої влади, яка зараз, здається, визріває в нетрях опозиції, то, звичайно, сьогодні складно передбачити, якою буде ця влада. Наприклад, коли в Інтернет-просторі починає «гуляти» список людей, котрі нібито рекомендовані/запропоновані

² Див. прим. на стор. 58.

до складу Кабінету Міністрів, незалежно від того, наскільки можна довіряти цій інформації, ця інформація циркулює серед Інтернет-спільноти, яка на неї відповідним чином реагує. Хоч би як там було, але з упевненістю можна сказати, що Майдан — це непогане щеплення для майбутньої влади.

Я би хотіла також висловити свої міркування стосовно консенсусу. Соціологи мають оцінити, наскільки суспільство розуміє природу консенсусу, готове до консенсусу і до ухвалення важливих рішень саме в такий спосіб. Пригадаймо, наприклад, роботу Верховної Ради напередодні Саміту ЄС у Вільнюсі, коли були спроби ухвалити закон щодо лікування ув'язнених (тобто Юлії Тимошенко) за кордоном на підставі консенсусу і на відповідному комітеті було прийнято рішення про те, що текст закону має бути ухвалено саме на таких засадах. При цьому певні члени комітету від Партії регіонів блокували цей процес, не приходячи на засідання комітету. Таким чином було скомпрометовано саму ідею ухвалення рішень консенсусом.

Але всі ці питання, звичайно, потрібно обговорювати з метою вироблення культури ухвалення рішень. Можливо, до того, як ми прийдемо до консенсусного суспільства, моделі ухвалення рішень на основі консенсусу мають апробуватися в локальних спільнотах і демонструвати свою успішність, ефективність, здатність творити нові смисли, нову культуру комунікації, здатність допомагати шукати виходи з кризових ситуацій. Також має бути розуміння щодо того, коли консенсусні рішення можливі, а коли мають ухвалюватися в інший спосіб. До речі, в статутах деяких громадських (неурядових) організацій записано, що рішення приймаються на підставі консенсусу.

Людмила Шашкова

Інтелектуальна спільнота: комунікативна раціональність і солідарність

Я з великим задоволенням беру участь у засіданні круглого столу, уважно слухаю виступи своїх колег і хочу поділитися деякими своїми міркуваннями. Ми всі переживаємо зараз тривожні дні в історії країни, і зрозуміло, що в цьому контексті задаємо питання: а яка ж моя власна позиція, що я маю вчиняти, що власне я маю робити, що запропонувати для того, щоб ситуація протистояння розв'язалася у мирний спосіб? Тим паче, що я представляю університетську спільноту викладачів, які працюють в аудиторії зі студентами, значна частина яких висловила свою громадянську позицію на Майдані. Такі питання є питаннями взаємостосунків не лише в аудиторії, а й у якості громадян, питаннями співвіднесення наших громадянських позицій, і це дуже важливо. Я хотіла б висловити міркування з приводу заявленої в нашому обговоренні позиції, а саме «Соціальні місця присутності інтелектуалів: що відбувається з українськими університетами та наукою» і «Роль інтелектуальної спільноти в утвердженні моральних пріоритетів і цінностей суспільства».

Всі ми занурені в той контекст бурхливих пристрастей і переживань, що є відмітною рисою сьогодення. Мене дуже турбують ті настрої, які характеризують взаємовідносини людей як на Майдані, так і далеко поза його межами. В цих настроях я відчуваю забагато агресії. Зрозуміло, що ми об'єднані своїм протестом, незадоволенням владою та її ганебними діями, але маємо рухатись далі й мислити перспективно. Погоджуюсь і підтримую висловлену соціологами думку щодо значення знаходження консенсусу в розв'язанні найважливіших питань нашого життя. І саме інтелектуали мають пропонувати такі рішення, щоб відбувався діалог, спрямований на досягнення такої консенсусності, мають залучати студентів, аспірантів до такого діалогу.

Для соціологів, які є більш публічними, ніж філософи (з огляду на професійну діяльність останніх), мабуть, це зробити легше. Згадую чудовий художній фільм «Комедія строгого режиму», де головний герой зміг своїми палкими речами підняти і повести за собою всю аудиторію. Але це в кіно. А в реальній ситуації сьогодення постає питання, чи дослухаються до інтелектуалів чи до інтелігенції, тобто таких, як ми, що сьогодні зібралися тут? Тож що я особисто можу запропонувати, щоб дослухалися? Ми живемо в суспільстві споживання. Кого слухають і за ким ідуть, до кого дослухаються в цьому суспільстві? До кого є довіра? Хіба до інтелектуалів? Як бачимо, довіряють людям, відомим з телебачення, Інтернету, людям більш публічним — поп-зіркам, телеведучим, блогерам, представникам креативного класу. Американські зірки Голівуду постійно виступають із заявами на підтримку процесів, які відбуваються, зокрема, в нашій країні, засуджують дії з порушення прав людини в різних країнах. Їм довіряють, вони широко відомі.

Отже, важлива довіра, її наявність або ж відсутність. На жаль, інтелектуали в нашому суспільстві не настільки популярні, а оскільки нас не знають, то й довіряти не можуть. Або ж ми надто елітарні й далекі від народу. Проте елітарність інтелектуалів у демократичному суспільстві не є продуктивною. Це правда. Наразі постають інші питання — солідарності, довіри, зокрема й між колегами з інтелектуального співтовариства. І тут ми маємо обговорювати, як вийти з такої ситуації і що запропонувати. Сьогодні наявне протистояння Заходу і Сходу із багатьох питань, ми всі науковці і з того, і з того боку розуміємо, що потрібна об'єднавча ідея. А якщо її немає, що тоді? Тоді ми маємо запропонувати своє бачення і перевести питання з теоретичної площини у практичну. Тому у зверненні, яке ми сьогодні обговорювали, потрібно не лише засуджувати дії влади, а й пропонувати власне бачення. Робити це публічно, щоб була окреслена власна позиція, щоб критично мислячі люди могли її підтримати. Не менш важливо, що сказати студентам і аспірантам, як знайти мотивації для спільних дій, які механізми їх розгортання і сприйняття результатів учасниками. Тобто спільні інтелектуальні зусилля мають бути спрямовані на досягнення в українському суспільстві порозуміння. Якщо ми дійсно інтелектуали, творчо мислячі, креативні суб'єкти, то маємо відповідати на такі виклики.

Я хочу акцентувати увагу на двох суттєвих позиціях, усвідомлення яких, на мій погляд, актуалізує потенціал інтелектуальної спільноти: це — значення комунікативного діалогу і поняття солідарності. Не викликає жодних сумнівів, що в сучасному контексті інтелектуали мають бути основними комунікаторами в обговоренні соціальних проблем і процесів, тоді вони публічні, до них є увага і формується довіра. При цьому комунікація розуміється по-новому: не просто як засіб поширення інформації, а як спосіб здійснення зв'язку та взаємодії людей у соціальній царині через продуктивний, конструктивний діалог, який вимагає від учасників високого рівня критичної рефлексії, здатності до раціонального прогнозування і націленості на досягнення спільного розуміння певного питання, раціонального консенсусу. Звісно, це не означає відмови від своєї точки зору, проте зобов'язує враховувати інші думки, шукати способи конструктивної взаємодії різних позицій. Раціональний консенсус націлений не просто на розуміння, а на комунікативно досягнуте через подолання розбіжностей розуміння. При цьому акцентується активна роль суб'єкта як дійової особи, актора, а показником продуктивності комунікації є узгоджені практичні дії.

Комунікативна раціональність націлена на створення нових підходів до соціальної реальності, пошук методів раціонального прогнозування, нових норм, цінностей та культурних смислів, які вони несуть і які могли стати орієнтирами для розвитку як суспільства, так і конкретної людини. Прикінцевою метою комунікативної раціональності є здійснення скоординованих конкретних соціальних дій. Важливо підкреслити, що комунікативна раціональність як діалогова концепція раціональності співвідноситься з етичними та гуманістичними принципами діяльності, а в її завдання входить визначення правильності дій та норм у моральному вимірі. Моральна відповідальність, толерантність, визнання та повага до іншого, дотримання етики дискурсу — все це необхідні умови раціональної комунікації та раціонального консенсусу. Консенсус, на відміну від конфлікту, передбачає досягнення балансу інтересів у суспільстві на ґрунті загального порозуміння щодо основних цінностей та етичних норм. Здатність співвідносити приватні й загальні інтереси є моральною характеристикою члена будь-якої спільноти, а невизнання загальних регуляторів, спрямованих на досягання спільного блага, означає, зрештою, небажання учасників спільноти до самообмеження, є виявом егоїзму. Маємо нарешті зрозуміти, що саме вимога спільної відповідальності за наслідки діяльності викликає досягнення взаєморозуміння в оцінюванні нормативних стандартів та цінностей. Тому саме спільна відповідальність, норми й цінності якої мають набути характеру орієнтирів суспільного розвитку країни та сприяти здійсненню інтегративних процесів у суспільстві, є шляхом виходу із кризового стану.

Що означає в сучасному контексті виявляти солідарність і коли є право апелювати до солідарності? З одного боку, виявлення солідарності є політичною дією, але з іншого — це є формою моральної самовідданості.

Справді, моральний вимір неформальних соціальних відносин визначається довірою, тобто ситуацією, яка характеризується очікуванням взаємності, ба більше, є ґрунтованою на тривалій упевненості в такій взаємності. Однак солідарність ситуативна, вона не настільки міцна, як моральні мотивації, солідарності не вистачає конвенціональності. Ось на що маємо звернути увагу: необхідно обговорювати, домовлятися; особливо це зрозуміло, коли йдеться про солідарність на перспективу, тобто заради спільних для всіх соціальних та економічних перетворень. У нинішній ситуації для нашої країни це є надзвичайно важливим для того, щоб посилити обмежені можливості слабкої політичної системи. А отже, є запит на солідарність, спільні зусилля, яких слід докласти заради спільної політичної перспективи всієї країни. А чи буде реалізована така перспектива, багато в чому залежить і від інтелектуальної спільноти.

Микола Гамкало

Мають прийти нові вільні люди

Знаєте в чому проблема? Проблема у відірваності цих людей від народу, його «проблем и чаяний». Не зрозуміло, що людей хвилює. Коли Дворжака призначили ректором Нью-йоркської музичної академії і почесним професором Оксфорду, його спитали: «Ви стільки почесностей маєте, як Ви до того ставитеся?» Він сказав: «Знаєте, для мене найбільшою почесністю є те, що я чеський музикант. То все дуже добре, що я в Оксфорді, але найбільша честь, що я чеський музикант». Чи багато українських музикантів може так сказати? Я сумніваюсь в тому. В цьому є певна проблема. Хоча я бачу дуже позитивну динаміку. Я візьму такий приклад. Дев'яносто перший рік, вже на шоглі міськради висів синьо-жовтий прапор, а в Національній опері готували прем'єру опери «Мазепа» Чайковського. І за задумом режисера, в одній сцені Мазепа мав стати на коліна і поцілувати синьо-жовтий прапор. І один з виконавців сказав таку фразу: «Я эту тряпку целовать не буду», будучи народним артистом України, і маючи всю решту — ордени, медалі та квартири. Тоді виник невеличкий скандал, але він був дуже локальний — серед кількох людей — і пройшов непомітно. Він не був підтриманий ні колективом, ні керівництвом колективу. Минуло 22 роки, і відома персона, — на той час маловідома, а тепер уже відома, — дозволила собі подібний до того вислів (я думаю, не варто його повторювати, бо більшість знає), і абсолютно інша реакція колективу. Мені це було дуже приємно, і тут не варто посилатися суто на зміну поколінь, бо багато хто з тих, хто був тоді, 1991 року, і досі працює у нас; я сам ще з того покоління. Проте наразі зовсім інша безпосередня реакція, зовсім інша реакція керівництва, зовсім інша реакція колективу. Я в цьому бачу підстави для певного оптимізму.

Михайло Бойченко: Щодо висловлювання, який згадував Микола Іванович. Ми свідомо не називаємо прізвища тої співачки, яку було одно-

стайно відторгнено зі складу Опери. Річ у тім, що у відповідь на зневагу до української мови та української культури людину просто піддали тому, що я би назвав практикою остракізму, відомою з давніх часів. Інтелігентно, без скандалів, без поливання брудом — якщо не хоче людина працювати в Національній опері, будь ласка, вона може працювати в іншій.

Микола Гамкало: То була б її інтелігентна позиція, якби вона сказала, мовляв, «я не хочу тут працювати, бо ваша опера є українська». Проте вона хоче в Опері працювати, зарплату хоче отримувати від українського народу, але в той же час хоче зневажати українців. І вона лишилася в колективі, її звільнити згідно із трудовим правом нема за що, тим паче, що вона мати-одиначка з малолітньою дитиною, але участі у виставах вона не бере, тому що колектив сказав: «Ми з нею на сцену не вийдемо».

Опера, знаєте, то є така собі держава в мініатюрі. Всі ті проблеми, котрі є в державі і в суспільстві, вони всі відображені в Національній опері, тільки в меншому осередку. Отже, якщо опера вже має у своєму колективі людей з такою позицією, значить і в суспільстві, я впевнений в тому, існує відповідна позиція. І в керівництві держави є і ті люди, котрі вважають, що українські школи не такі, як їм хотілося б, і ті, хто вважає зовсім по-іншому. Я думаю, що нам би хотілося, щоб усі ці зміни відбувалися швидше. Безперечно, все затягнулося трошки. Виходить, справді, що ми переживатимемо весь цей еволюційний процес впродовж сорока років, як євреї на чолі з Мойсеєм. На жаль, революційно це змінити не виходить. А може, так воно й задумано — той шлях — Всевишнім. Так воно, мабуть, і має бути — відійдуть всі ті, хто був народжений і сформований у рабстві, й мають прийти нові вільні люди.

Іван Лисий — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Євген Головаха — доктор філософських наук, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»

Анатолій Єрмоленко — доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

Іван Сікора — директор аналітичного центру Фундація «Відкрите суспільство»

Тетяна Гардашук — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

Людмила Шашкова — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Микола Гамкало — режисер Національної опери України (Київ)
